

Naslov originala:
EIN PSYSHOLOGE ERLEBT DAS KZ
Viktor E. Frankl

Copyright © 1946 Viktor E. Frankl
Copyright © 2019 ovog izdanja KONTRAST izdavaštvo

Za izdavača:
Vladimir Manigoda

Urednica:
Jelena Nidžović

Prevod:
Vera Vesković Albulj

Lektura i korektura:
Kontrast izdavaštvo

Dizajn korica:
Jelena Lugonja

Štampa:
Kontrast štampa

Tiraž:
1000

Izdavač:
Kontrast, Beograd
Klaonička 2, Zemun
e-mail: jakkontrast@gmail.com
kontrastizdavastvo.com
facebook.com/KontrastIzdavastvo

VIKTOR FRANKL

ZAŠTO SE NISTE
UBILI

TRAŽENJE SMISLA ŽIVLJENJA



KONTRAST
Beograd, 2019.

SADRŽAJ

Predgovor srpskom izdanju (Viktor Frankl).....7

Predgovor američkom izdanju (Gordon Olport).....11

PRVI DEO

Doživljaji jednog psihologa u koncentracionom logoru.....15

Period odmah po ulasku u logor.....21

Period logoraške rutine i apatije.....31

Psihologija logoraša posle oslobođenja.....85

DRUGI DEO

Osnovni pojmovi logoterapije.....93

Logoterapija kao tehnika.....111

PREDGOVOR SRPSKOM IZDANJU

Habent sua fata libelli! Knjige imaju svoju sudbinu, kažu Latini. To zaista i može da se kaže za ovu knjigu! Šta bi od nje za ovo vreme, otkada sam je, u decembru 1945, napisao! A napisao sam je, dobro se sećam, za devet dana. U njoj sam želeo da progovorim iz duše o onome što sam tri godine doživljavao u četiri koncentraciona logora. Ne toliko da pišem o koncentracionim logorima kao takvim; pre mi je bilo do pouke koju bi iz svega toga trebalo izvući i koja bi vredela i za budućnost.

Koncentracioni logor je tu samo kao primer, recimo kao model. Želeo sam njime da pokažem ne samo da život ima svoj smisao, već i da ga zadržava u svim uslovima i pod svim okolnostima, čak i onakvim kakvi su bili u Osvjenćimu, i da će ga sačuvati do svog poslednjeg trenutka, do našeg poslednjeg daha. Radi se o smislu „in extrémis“, na samrti.

Knjigom sam želeo da pomognem i ljudima koji su suočeni sa patnjom u sasvim drugačijim situacijama, npr. neizlečivim bolesnicima. Mislio sam, naime, da čovek koji je ne samo preživeo Osvjenćim nego je, i posle Osvjenćima i uprkos Osvjenćimu, sačuvao svoju apsolutnu veru u bezuslovni smisao života — da takav čovek može da bude verodostojan svedok i da će mu se posvetiti pažnja.

Upravo to se i dogodilo: stalno mi stižu pisma sa svih strana sveta, u kojima mi čitaoci saopštavaju da im je moja knjižica pomogla ne samo da izdrže neizbežnu patnju, već i da u njoj otkriju smisao. Dobio sam pisma ne samo od bolesnih i onih koji umiru, već i od zatvorenika i kažnjenika — čak i od takvih kojima pretila mogućnost gasne komore ili električne stolice. Moram da priznam da

mi dirljiva pisma tih ljudi znače više i od najpohvalnijih recenzija.

Pomenuh verodostojnost. Pišući knjigu, u ime verodostojnosti sam savladavao svoju odvratnost prema svakom egzibicionizmu. Zbog toga sam, prvobitno, nametavao da knjigu objavim anonimno i na omotu prvog nemačkog izdanja zaista nema imena autora. Kada je knjiga bila skoro odštampana, prijatelji me uveriše da bi za sve to trebalo da garantujem svojim imenom. Ono je tada već bilo poznato, jer je nešto ranije bilo objavljeno moje *Lekarsko dušebrižništvo*, koje je naišlo na veliki odziv.

Moglo bi se pomisliti da knjiga koja se pojavila pre toliko vremena danas ne može da bude aktuelna. Ali je istina drugačija: danas je aktuelnija nego ikada. Jer, živimo u vremenu kada ljudi sve više i više pate zbog osećanja besmislenosti i osećanja praznine života koje se toliko širi da je već zadobilo svetske razmere. S tom masovnom neurozom, ako smem tako da je nazovem, ne mogu da izađu na kraj ni psihoanaliza, ni individualna psihologija, ni terapija ponašanja (bihevizizam), već je potrebna psihoterapija koja se usredsređuje baš na smisao, što upravo čini logoterapija, kako joj samo ime kaže (jer *logos* ovde znači *smisao*).

I jedino na osnovu toga mogu sebi da objasnim komercijalni uspeh svoje knjige, koja je prevedena na tolike jezike i šest puta bila izabrana za knjigu godine, koja je samo na engleskom jeziku, do sada, izašla u 51 izdanju i rasprodana u više miliona primeraka. U tome vidim ne toliko uspeh ili zaslugu autora, već pre simptom masovne neuroze: ako stotine hiljada čitalaca posežu za knjigom koja govori o smislu života, to onda znači da je taj problem danas toliki da je ljudima dogorelo do nokata.

U tom smislu je američki psihijatar Gerc možda imao pravo kada je napisao: „Poruka logoterapije glasi: be-

zuslovna vera u bezuslovni smisao života. Šta bi, u ovim godinama, moglo biti aktuelnije?“

U ovom kontekstu želim da napomenem da se prvobitno, to jest, u vreme kada sam kao petnaestogodišnji srednjoškolac prvi put uočio tu bezuslovnu smisaonost života, radilo o intuitivnoj spoznaji. U međuvremenu su te intuicije potvrđene strogo empirijskom metodom posebno napravljenim, logoterapijskim testovima, i njihovom primenom na hiljadama ispitanika, tako da je 17 međunarodnih naučnih projekata, na osnovu više stotina hiljada kompjuterizovanih podataka, jasno i jednoznačno pokazalo da je zaista svaki čovek, načelno, sposoban da nađe smisao života i da je ta sposobnost nezavisna od toga u kojoj je on životnoj dobi i kog je pola, nezavisna od toga kakvog je ko karaktera i u kojoj je sredini, nezavisna od inteligencije i obrazovanja i, konačno, nezavisna od toga da li je neko religiozan ili ne, pa, ako jeste, nezavisna od toga kojoj konfesiji pripada.

Život, dakle, ima smisao i zadržava ga do kraja.

Ali od presudnog značaja za život svakog pojedinca je da se preda tom smislu. Jer pouka koju sam ja dobio u koncentracionim logorima i koju su u međuvremenu potvrdila psihijatrijska istraživanja na ratnim zarobljenicima je sledeća: šansu da prežive imali su uglavnom oni koji su bili psihološki usmereni na budućnost, na neki zadatak koji treba da ispune u budućnosti, na smisao čije ostvarenje ih je u neku ruku očekivalo, ili na neku osobu koja ih je čekala s ljubavlju...

I pitam se ne bi li sve to moglo da se proširi izvan pojedinačnog ljudskog života i primeni na produženje života čovečanstva u celini. Možda je istina da i čovečanstvo ima svoju šansu da preživi atomsko doba jedino ako se ljudi, i svi narodi, okupe na zajedničkim zadacima, i ako svi budu zahvaćeni ne samo onim što logoterapija naziva

voljom za smislom, već i zajedničkom voljom za jednim
zajedničkim smislom.

Viktor Frankl

PREDGOVOR AMERIČKOM IZDANJU

Psihijatar i pisac dr Frankl svoje pacijente koji pate od mnogih manjih i većih tegoba ponekad pita: „Zašto se niste ubili? U njihovim odgovorima on često nalazi glavnu građu za svoj psihoterapijski postupak: u nečijem životu postoji ljubav prema deci na koju će se psihoterapeut nadovezati; u životu drugog se nalazi talenat koji se može iskoristiti; u nekom, opet, možda žive još jedino davne uspomene vredne sećanja. Satkati od tih tankih niti slomljenog života čvrst kostur smisla i odgovornosti, cilj je i izazov *logoterapije*, kojom je Frankl izrazio sopstvenu verziju moderne *egzistencijalne analize*.

U ovoj knjizi dr Frankl opisuje svoja iskustva koja su ga dovela do otkrića logoterapije. Kao višegodišnji logoraš u okrutnim koncentracionim logorima, bio je lišen svega sem gole egzistencije. Otac, majka, brat i žena su mu umrli u logorima ili završili u gasnim komorama, tako da je cela njegova porodica, osim sestre, izginula u tim logorima. Kako je, lišen svega što je imao, pored pogaženih vrednosti, podnoseći glad, hladnoću i brutalnost, očekujući uništenje svakog časa, mogao da oseća da je život vredan življenja? Psihijatar koji se lično suočio sa takvim ekstremnim situacijama zaslužuje da ga čujemo. Ako je iko sposoban da mudro i saosećajno razume našu ljudsku situaciju, onda je to svakako on. Reči dr Frankla imaju dubok, iskren prizvuk, jer se zasnivaju na iskustvima koja su suviše duboka da bi bila lažna. Šta god on govori posebno dobija na težini i zbog njegovog sadašnjeg položaja na Medicinskom fakultetu u Beču i zbog ugleda klinika za logoterapiju koje danas niču u mnogim zemljama po uzoru na njegovu poznatu Neurološku polikliniku u Beču.

Pristup teoriji i terapiji Viktora Frankla moramo uporediti sa radom njegovog prethodnika, Sigmunda Frojda. Kao lekari, obojica se prvenstveno interesuju za prirodu i lečenje neuroza. Koren tim mučnim poremećajima Frojd nalazi u strahu nastalom zbog konfliktnih i nesvesnih motiva. Frankl razlikuje više oblika neuroza i neke od njih, noogene neuroze, dovodi u vezu sa neuspehom pacijenta da u svom životu pronade smisao i osećaj odgovornosti. Frojd naglašava frustracije u seksualnom životu; Frankl pak frustraciju u volji za smislom. Danas se u Evropi zapaža jasno napuštanje Frojda i prihvatanje egzistencijalne analize, koja poprima razne međusobno srodne oblike, među kojima je škola logoterapije. Za Franklovo stanovište je karakteristično da ne odbacuje Frojda, već radije dalje razrađuje njegova dostignuća, i ne sukobljava se sa ostalim pristalicama egzistencijalne terapije, pozdravljajući njihovu srodnost sa logoterapijom.

Mada kratko, Franklovo iznošenje sopstvenih doživljaja u logoru veoma je vešto i napeto. Tekst sam pročitao dva puta u celini, takoreći u jednom dahu. Ponegde dr Frankl prekida tok priče unoseći svoju logoterapijsku filozofiju. U priču je uvodi tako nenametljivo da čitalac odmah pošto je pročitao knjigu shvata da je pročitao esej velike dubine, a ne samo brutalnu storiju o koncentracionom logoru.

Iz tog autobiografskog fragmenta čitalac može mnogo da nauči. Naučiće kako se ponaša ljudsko biće kada iznenada uvidi da „više ništa ne može da izgubi osim svog tako komično golog života“. Zanimljivo je Franklovo opisivanje naizmeničnog toka emotivnosti i apatičnosti. Tek pri pomisli na oslobođenje kod logoraša se javlja radoznalost prema sopstvenoj sudbini. Tada ubrzo nastupaju planovi — kako zaštititi sopstveni život kada su preostale šanse male. Podnošenje gladi, poniženja, stra-

ha i dubokog gneva čine mogućim potajno čuvane slike dragih osoba, zatim religija, mračni smisao za humor, čak i letimičan pogled na okrepljujuće prirodne lepote kao što su pogled na stablo ili na zalazak sunca.

Ali ti časovi utehe ne mogu da održe volju za životom kod logoraša ako on inače ne vidi dublji smisao svoje naizgled besmislene patnje. Tu se susrećemo sa središnjom temom egzistencijalizma: život je patnja, preživeti znači naći smisao patnje. Ako život uopšte ima ikakav smisao, onda i patnja i umiranje moraju imati smisla. Ali niko ne može da kaže drugome u čemu se sastoji taj smisao. Svako za sebe mora da ga otkrije i preuzme na sebe odgovornost koju takav smisao nameće. Ako uspe u tome, porašće uprkos svim odvratnostima i teškoćama. Frankl voli da citira Ničea: „Onaj ko zna *zašto* da živi, moći će da podnese gotovo svakakvo *kako* da živi.“ U koncentracionom logoru se sve okolnosti urote protiv logoraša i prete da mu oduzmu oslonac. Sve težnje za porodicom su mu otete. Ostaje mu jedino „teret ljudske slobode“ — sposobnost „izbora svog stava u datoj celini okolnosti“. Ta bazična sloboda, koju su priznavali antički stoici kao što je priznaju i moderni egzistencijalisti, dobija u Franklovoj priči svoje živo značenje. Logoraši su, svi odreda, bili prosečni ljudi, ali su neki od njih, odabravši da budu dostojni svoje patnje, dokazali čovekovu sposobnost da se uzdigne iznad svoje vidljive sudbine.

Kao psihoterapeut, autor želi da, razume se, sazna kako čovek može da ostvari tu specifično ljudsku sposobnost. Kako se kod čoveka koji pati može probuditi osećaj da je u životu odgovoran za nešto, ma kako bile strašne njegove okolnosti? Frankl nam iznosi dirljiv izveštaj o grupnim terapijskim seansama koje je imao sa svojim sapatnicama.

Za razliku od mnogih evropskih egzistencijalista, Frankl nije ni pesimista ni antireligiozan. Naprotiv, iako se pisac susreće sa sveopštom patnjom i silama zla, on začudo ima optimistički pogled na čovekovu sposobnost prevazilaženja sopstvene nevolje i otkrivanja istine koja će ga pouzdano voditi.

Iskreno preporučujem ovu knjižicu, jer predstavlja biser napetog pripovedanja, usredsređenog na dublje ljudske probleme. Krase je literarne i filozofske vrednosti i predstavlja snažan uvod u najznačajniji psihološki pomak današnjice.

Gordon Olport

PRVI DEO

DOŽIVLJAJI JEDNOG PSIHologa U KONCENTRACIONOM LOGORU

Ova knjiga nije izveštaj o činjenicama i događajima, nego o ličnim iskustvima — iskustvima koja su doživeli milioni logoraša. To je istorija koncentracionog logora, gledana iznutra, koju priča čovek koji ga je sam doživeo. Ovaj opis se ne bavi velikim objektivnim strahotama koje su već dovoljno opisane, mada se u njih dovoljno ne veruje, nego bezbrojnim sitnim patnjama. Drugim rečima, pokušaću da dam odgovor na pitanje: Kako se svakodnevni život koncentracionog logora odražavao na dušu prosečnog logoraša?

Mnogi događaji koji su ovde opisani nisu se događali u velikim i poznatim logorima, nego u njihovim zloglasnim filijalama gde su se većinom i događala stvarna istrebljenja. Ova knjiga se ne bavi, dakle, patnjama i smrću heroja i mučenika, niti istaknutim kapoima i logorašima, nego trpljenjem, mukama i smrću ogromne vojske nepoznatih logoraša. Te obične logoraše, koji nisu imali nikakvu traku na rukavima kapoi su, na primer, prezirali. Dok su obični logoraši gladovali i od gladi umirali, kapoi nikada nisu bili gladni; u stvari, mnogim kapoima je u logoru bilo bolje nego ikad u životu. Oni su prema logorašima često bili suroviji od samih stražara i udarali ih nemilosrdnije od esesovaca. Kapoi su, razumljivo, odabirani među logorašima čiji je karakter obećavao da će biti pogodni za takav posao, a ako ne bi sarađivali ubrzo su bi-

vali degradirani. Sa esesovcima i logorskim stražarima su se izjednačili, pa se mogu psihološki procenjivati kao i oni.

Autsajder, koji nije doživio logor, obično nema pravu predstavu o logoraškom životu i zamišlja ga, u neku ruku, sentimentalno i bezazleno, jer ne može ni da nasluti oštru međusobnu borbu za život koja je, baš u malim logorima, besnela među samim logorašima. Bila je to neumoljiva borba za svakodnevni hleb ili za očuvanje i spas golog života, sopstvenog ili života svojih prijatelja.

Uzmimo, na primer, slučaj kada se očekivao transport koji je oglašen kao prebacivanje određenog broja logoraša iz našeg u neki drugi logor; ali se sasvim sigurno moglo pretpostaviti da će transport konačno dospeti u gasnu komoru. Izabrane slabe ili bolesne logoraše, nesposobne za rad, morali su poslati u neki veliki centralni logor koji je snabdeven plinskim komorama i krematorijumima. Proces odabiranja bio je znak za borbu među logorašima ili njihovim grupama. Bilo je važno da sopstveno ime ili ime prijatelja bude na spisku žrtava precrtano iako je svako znao da se u zamenu za svakog spašenog čoveka mora naći druga žrtva. U opšteno, radilo se o broju, to jest o broju logoraša kojima se transport mora popuniti. Nije zaista bilo važno ko će to biti, jer je svaki od njih bio samo brojka i jedino je ta brojka bila na spisku. U Osvjenćimu (Oświęcim, nem. Auschwitz) su, na primer, logorašu kod primanja u logor bila, zajedno sa svom imovinom, oduzeta i sva lična dokumenta. Tako je svaki logoraš imao priliku da prisvoji neko izmišljeno ime ili profesiju; i mnogi su, iz raznih razloga, to zaista i činili. Vlasti su se jedino zanimale za broj logoraša. Ti su im brojevi često bili istetovirani na koži a morali su biti prišiveni i na određenim mestima njihovih pantalona, kaputa i kabanica. Svaki stražar koji je hteo da podnese tužbu protiv logoraša ba-

cio bi samo letimičan pogled na njegov broj (kako li smo se bojali tih pogleda!), a za ime ga nikada nije pitao.

Ali, vratimo se transportu koji je trebalo da krene. Tada nije bilo ni vremena, niti je iko želeo da vodi računa o moralnim i etičkim aspektima. Svako je bio opsednut jednom jedinom mišlju: ostati živ za svoju porodicu koja ga kod kuće čeka i spasiti svoje prijatelje. Pa bi se, bez kolebanja, pobrinuo da ime nekog drugog logoraša, neki drugi broj, preuzme njegovo mesto u transportu.

Iz navedenog se može zaključiti da su se kapoi postavljali na osnovu negativnog izbora: samo najbrutalniji robijaši odabirani su za tu službu (iako je bilo i sretnih izuzetaka). Ali, pored tog esesovačkog, recimo aktivnog izbora, postojao je i pasivni izbor: od logoraša, koji su se godinama zacrzavali u logorima i prelazili iz logora u logor, mogli su se, u proseku, održati u životu jedino oni koji u borbi za život nisu imali skrupula pa nisu preziali ni pred nasiljem, krađom ili čak potkradanjem svojih drugova, samo da sebe spasu. Mi koji smo se vratili kući, zahvaljujući mnogim srećnim okolnostima ili čudu, kako se god to nazvalo, u srcu dobro znamo: najbolji od nas nisu se vratili.

Ako sad, ovde, broj 119104 pokušava da opiše ono što je u koncentracionom logoru doživeo kao psiholog, tada se mora unapred reći da on tu, naravno, nije bio zaposlen kao psiholog pa ni kao lekar (ako se izuzmu poslednje nedelje njegovog boravka u logoru). To je utoliko važnije što se ne radi o njegovom ličnom načinu života, već o načinu kako je logoraški život doživljavao običan logoraš. I s ponosom kažem da nisam bio ništa drugo već običan logoraš, samo broj 119104. Najviše vremena sam radio pijukom, a kod radova na pruži prenosio sam šine. Dok su moje malobrojne kolege imale sreću da u slabo grejanim

improvizovanim ambulantom prave zavoje od otpadaka papira, dotle sam ja jednom sasvim sam bušio tunel ispod puta. Ali, i to je za mene bilo dobro: kao nagradu za to svoje „delo“ dobio sam dva tzv. nagradna kupona, malo pre Božića 1944. Te kupone je izdavala firma kojoj smo od logora bili prodati kao robovi (firma je logorskim vlastima morala dnevno za svakog logoraša da plaha određenu svotu); firmu je nagradni kupon koštao 50 pfeniga, i za njega se u logoru posle više nedelja moglo dobiti 6 cigareta — ako u međuvremenu nije zastareo. Ja sam, dakle, imao u kuponima 12 cigareta! Ali, to je značilo 12 supa, a 12 supa je značilo vrlo često spas od izgladnelosti za otprilike dve nedelje. Cigarete su mogli pušiti jedino kapoi kojima su bila garantovana dva nagradna kupona nedeljno, ili poneki logoraš koji je bio na čelu neke radionice ili skladišta pa je za neke radove bio nagrađivan cigaretama. Svi ostali, obični logoraši, cigarete — do kojih su dolazili preko nagradnih kupona na osnovu prekovremenog, za život opasnog rada — obično su zamenjivali za hranu, osim ako su zbog svoje situacije bili toliko očajni da su odlučili da uživaju u poslednjim danima koji su im preostali: kada bi neki drug počeo sam da puši svoje cigarete znali smo da više ne veruje da može dalje da izdrži — i zaista nije izdržao.

Toliko za objašnjenje i opravdanje naslova knjige. Zapitajmo se sada za pravi smisao poduhvata kakav je ovaj izveštaj. Činjeničnih izveštaja o logorima već je dovoljno objavljeno. Činjenice u ovoj knjizi imaju ulogu jedino kao deo čovekovog doživljaja; ali za doživljaj kao takav važe neke psihološke primedbe. Njihov je smisao dvostruk — prema tome da li je čitalac i sam bio u logoru, pa ga je doživeo, ili nije. Prvoj grupi čitalaca valja, po mogućstvu, objasniti pomo savremenih naučnih metoda ono što su oni zaista doživeli; druga grupa treba da shvati

ono što se prvoj grupi objašnjava, tj. da razume iskustva i doživljaje onog malog broja logoraša koji su preživeli i kojima je život sada vrlo težak. Jer, to nije uvek samo po sebi jasno pa ti ljudi često ponavljaju: „Ne govorim rado o svojim doživljajima: ko je i sam bio u logoru, njemu ne moram ništa da objašnjavam; a onome ko tamo nije bio neću moći da objasnim kako mi je zaista bilo i kako mi je još i sada.“

U metodološkom pogledu takav psihološki pokušaj nailazi na neke teškoće. Psihologija zahteva naučnu objektivnost. A da li može imati potrebnu distancu, u vreme doživljavanja i svojih opažanja, onaj ko je sam živio kao logoraš? Distancu ima onaj ko nije bio u logoru, ali je njegova distanca prevelika da bi mogao dati valjane izjave o toku doživljaja. Onaj ko je i sam „bio u sosu“ ima, doduše, premalo distance da bi mogao objektivno da rasuđuje, ali je jedino njemu poznat doživljaj o kome je reč. Pritom, nije samo moguće nego je i sasvim verovatno da je merilo koje on primenjuje u neku ruku iskrivljeno. To se ne može izbeći. Valja, jedino, nastojati da se sve privatno, koliko je moguće, isključi, i da se, kad je potrebno, prikupi hrabrost i iznese lični pogled na doživljaj. Jer se prava opasnost takvog psihološkog istraživanja ne sastoji u tome što bi bilo lično obojeno, nego u tome da se tendenciozno oboji.¹

1) Ovde želim da napomenem da mi je prvobitna namera bila ne da obelodanim knjigu pod svojim pravim imenom, nego uz navođenje svog logoraškog broja. Na to me je navela naklonost prema egzibicionizmu. I već je rukopis bio završen kada sam se uverio da bi anonimni tekst izgubio na vrednosti, dok će mu hrabro priznanje podići vrednost. Zato sam i odustao od naknadnog brisanja i tako probuđenu hrabrost iskoristio protiv svog otpora prema egzibicionizmu, čime sam, donekle, i sebi napakostio.

Mogu, dakle, mirno drugima prepustiti da sadržaj ove knjige nekako prihvate, na neličnom nivou, pa iz ovih subjektivnih doživljaja izvedu objektivnu teoriju.

Psihološke teorije, koje bi se odavde izvukle, poslužile bi kao doprinos psihologiji, odnosno psihopatologiji logoraša. Takvi doprinosi potiču, kao što je poznato, još iz Prvog svetskog rata. On nas je prvi put upoznao s „bolešću bodljikave žice“ (*barbed wire disease*) koja se zapaža na ratnim zarobljenicima. Drugom svetskom ratu je ostavljeno da (ako se tako sme varirati naslov Le Bon-ove knjige) „obogati psihopatologiju masa“: prvo, time što nas je obdario „ratom živaca“, a drugo, time što nas je obavestio o doživljajima iz koncentracionih logora.

Ako pokušamo da ispitamo veliki materijal prikupljen na osnovu opažanja i iskustava mnogih logoraša, zapazićemo tri faze njihovog duševnog reagovanja na logoraški život: period odmah po ulasku u logor, period logoraške rutine i apatije i period posle otpuštanja i oslobođenja.